

КА СЛОБОДНОЈ ПРЕСТОНИЦИ¹

Београд је педесетих и шездесетих година 19. века постајао све више српски и по духу и по спољњем изгледу. Власти су се старале да „разбарушеност” и неуредност Истока замене правилима уређеног живота каква су важила у западним престоницама.

Истина, ти напори су још увек били недовољни да од Београда у потпуности начине европску варош тога доба. Град је још одисао духом оријенталних касабана, приближно онако како је забележио аустријски путописац Густав Раш, на самом истеку посматраног периода: „Турци су 1866. године, истина, већ били напустили такозвани 'турски град' који се налазио на обали Саве (sic! Дунава), али су још стајале чатрље облепљене блатом и брвнаре у којима су они столећима обитавали у Београду. Још је постојао сплет кривих, уских и прљавих улица, што је обележје сваког турског града, па звао се он Стамбол, Рушчук, Зворник или Београд; изнад ове гомиле прљавих кућа дижу се још кубета и минарета џамија које су напустили азијатски номади. Терет који су Турци поседањем српских тврђава били наметнули читавој земљи, притискивао је тада још српски главни град. Као и сви српски градови, Београд се није усуђивао да се развија у европски град. Свугде рушевине и дрвене чатрље, чија су приземља била удешена за ситничарске радње и радионице, између белих, пријатних кућа европског архитектонског стила. Блистава прозорска окна и зелени капци гледали су некаквим чудноватим погледом у мрке, дрвене чатрље које су се једва издизале над земљом. Исток је гледао Запад, Азија – Средњу Европу. Ко би се усудио да у Београду зида, да подиже трговачке радње, да гради хотеле докле год турски топови са грудобрана тврђаве могу

---

¹ Литература о историји Београда је богата и разнородна. Но, неколико збирки историјских извора и неколико наслова литературе, који се односе на овај период, чине се незаобилазним. То се, пре свега, односи на значајне зборнике докумената: Рајко Веселиновић, Грађа за историју Београда од 1806. до 1867, књига I, Београд 1967; Бранко Перуничкић, Управа вароши Београда 1820-1912, Београд, 1970 (заснована претежно на грађи из Архива Србије); као и збирку правних аката: Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији у досадашњим зборницима нештампаних а изданих од 2 фебруара 1835. до 23 октобра 1875. године, XXX, Београд, 1877. Најбоље синтезе које се баве овим периодом историје Београда и Србије од колективних дела су: Историја српског народа V-1, Београд, 1981 и Историја Београда II, Београд, 1974. Од најновијих дела појединих аутора незаобилазна је синтеза професора Радоша Љушића: Р. Љушић, Историја српске државности 2, Нови Сад, 2001, а од монографија које се баве посебним питањима истичу се: Александра Вулетић, Породица у Србији средином 19. века, Београд, 2002 и Бојана Миљковић-Катић, Структура градског становништва Србије средином 19. века, Београд, 2002. О самом Београду издваја се студија Бранка Вујовића, Београд у прошлости и садашњости, Београд, 1994. У овим студијама дат је и детаљнији преглед старије литературе посвећене овом питању

читав нови Београд за једну ноћ опет да претворе у гомилу рушевина? (...) Рушевине дворца, у којем је негда обитавао принц Евгеније, „племенити витез”, дижу се из сплета турских чатрља које су као гомиле блата биле прилепљене на огромним остатцима зидина. Соба у којој сам становао приликом своје тадашње посете Београда, имала је од намештаја само једну столицу, један сто и празан кревет, због чега сам најпре морао да набавим неопходно постељно рубље. Сама кућа, пак, личила је више на какву турску механу неголи на европску гостионицу. Само две-три главне улице имале су калдрму. У 1866. години Београд још није могао имати 20.000 становника”.

Колико импресија једног путописца може бити тачна показују и прецизни статистички подаци из 1863. године. На основу њих се јасно може видети да су најгушће насељени крајеви Београда били квартави Теразијски (5 000 житеља у 623 куће) и Савамалски (3 799 житеља у 356 домова), док је, за разлику од њих, у турском делу града, на Дорћолу, било неупоредиво више кућа (1 156), очито у великом броју „чатрља облепљених блатом и брвнара”, а знатно мање становника (3 586).

■
Институције градске администрације имале су стабилан развој и поред бурних спољнополитичких и унутрашњих околности. У овом периоду дошло је до смене династија 1858. године, бомбардовања Београда 1862. године и предаје београдске тврђаве и свих осталих утврђених градова у Србији Србима.

Бомбардовање је изазвало привремено опадање становништва, са 18 890 лица 1859. године на 14 760 1863. године, али тај пад је вероватно последица одласка Турака и муслиманских Рома из делова града изван тврђаве. Већ 1866. године Београд је имао више од двадесет четири хиљаде становника. Иностранци конзули извештавали су и о повећању броја скитница и деликвената, али се и та ситуација убрзо стабилизovala, што се види и из извештаја квартава.

Данашње потомке импресионирају настојања градских и државних институција да заведу ред у свим областима, од финансија и пореза до моралних и културних норми. У овом периоду је то већ држава са развијеном мрежом институција и бројним (у односу на претходни период) чиновницима распоређеним по тој мрежи. Структура чиновништва је у овој књизи приказана једним документом, а то је порески списак, у којем се види списак чиновника, њихова примања и висина пореза. Чак и када су одсељени Турци и њихове напуштене куће у питању, градска администрација је гледала да се држи реда.

Београд је у овом периоду постао прави магнет за досељенике, и то не само за оне из Турске, већ и за европске држављане, пре свега оне из Аустро-Угарске. У овом периоду је годишњи пораст досељеника из Србије био 3%, из Турске 4% а из осталих европских држава 4,7%. Живети у Београду је постало изузетно атрактивно не само за Србе већ и за странце, што смо илустровали молбом Георгија Раковског, једног од

вођа бугарског националног препорода, за српско држављанство. Српски пасош је био привилегија, која се могла и одузети, најчешће из политичких разлога. Непогодни домаћи елементи су такође могли бити протерани, а та мера је често коришћена, па је чак доводила и до претераног „умножавања” прогнаних у појединим окружним градовима. Осим оних који су желели да постану српски држављани, постојала је и категорија азиланата.

О привременим путницима намерницима да и не говоримо. Месечно је кроз Београд пролазило 450-500 пословних људи из унутрашњости и 2 400 странаца. Када се узме у обзир да је то више од десет одсто становништва, стиче се утисак да је град био необично привлачан и за пословна путовања. Управитељство града Београда морало је прописати процедуру за евиденцију странаца.

Пораст града одразио се и на преображај Управе (у ово време још Управитељства) града Београда. Уредбом из 1860. године Београд је први пут био подељен на шест квартава: Варошки, Дорћолски, Палилулски, Теразијски, Савамалски и Врачарски. Од 1. јуна 1863. године надлежност Управитељства обухвата и Топчидер. Управитељство вароши Београда представљало је виши орган Општине вароши Београда, а нижи орган Министарства унутрашњих дела. После објављивања Устројенија државне управе 1862. године, тај се однос није променио, али је у кратком периоду од 11. јула 1860. до 10. јануара 1861. године Управитељство стајало под непосредном управом кнеза.

Овај период је обележен и важном променом која је наступила на самом његовом почетку, а то је доношење Полицијске уредбе и Полицијског законика. До 1850. године, по Уставу из 1838. године, полиција није имала право да кажњава мање прекршаје нити да суди мање прекршаје. По Уредби из 1850. године, Управитељство је добило право да ислеђује и суди спорове чије казне не прелазе 30 дана, 35 штапова телесне казне и 8 талира новчане казне. Чиновници, посебно полицијски, постали су посебно привилеговани, па је њихов лик у јавности требало чувати а кажњавати оне које га каљају, или који се лажно представљају као чиновници, о чему такође доносимо неколико докумената.

У прошлој књизи смо закључили да су се државне и градске институције одмакле од оријенталних и примакле се европским, пре свега хабзбуршким, стандардима. У овом периоду (1850-1867) видимо једну помало преформалну, али несумњиво европску бирократију.

Политички догађаји су и у периоду о којем говори ова књига, наставили да потресају становнике Београда. Општа друштвена и политичка криза појачавала се педесетих година 19. века, а кнез Александар Карађорђевић није успевао да нађе начине да реши нагомилане проблеме. Сукоби између кнеза и Савета били су све озбиљнији.

Владе су биле нестабилне и краткотрајне, а Француска и Русија ускратиле су подршку кнезу због његове аустрофилске политике. Значајан ударац Александровој власти десио се у време „Тенкине завере”, крајем 1857. године, када је део обреновићеваца покушао насилним путем да врати на власт кнеза Милоша. После директног мешања Порте завереници су помиловани, Тома Вучић Перишић и Илија Гарашанин постали су најугицајније политичке личности у земљи, а кнежев политички положај био је у потуности пољуљан. Ту прилику искористили су представници све јасније уобличене опозиције. Конзервативци (Илија Гарашанин, Тома Вучић Перишић и Миша Анастасијевић), чланови Савета који је имао законодавну власт, присталице династије Обреновић и први српски либерали (Јеврем Грујић и Јован Илић) који су сазревали у том периоду, све гласније су тражили сазивање Народне скупштине, која није заседала од 1848. године. Њихови најважнији политички циљеви били су свргавање кнеза Александра и усвајање закона о Народној скупштини, који би омогућио њено редовно састајање. Заједничким опозиционим деловањем они су успели да својим притисцима охрабре Савет да, упркос противљењу кнеза и Порте, сазове Скупштину на празник Светог Андреје, 30. новембра 1858. године. Скупштину је чинио велики број изабраних народних представника и мањи број посланика по положају, на првом месту државних чиновника. Светоандрејска скупштина била је једна од најзначајнијих у току 19. века: на њој је 10. децембра свргнут кнез Александар, а за новог кнеза проглашен кнез Милош Обреновић; усвојен је „Закон о Народној скупштини”, који је, упркос врло либералном нацрту Јеврема Грујића, оставио Скупштини само саветодавну улогу (ипак, она је постала стални законом гарантовани орган власти); изнет је већи број законских поднесака него на било којој другој Скупштини у првом веку постојања модерне српске државе.

Повратком кнеза Милоша на власт, Србија се поново удаљила од либералних идеала који су се, у оквиру опозиције, постепено артикулисали током владавине Александра Карађорђевића. Престао је да важи Устав из 1838, Савет је сведен на тело које само припрема законе, а његове чланове постављао је лично кнез. Смењен је низ чиновника из времена уставобранитељског режима, а кнежев заклето непријатељ Тома Вучић Перишић био је ухапшен, а касније, вероватно, и отрован по кнежевом налогу. Да би своју власт легитимисао у сељачким масама кнез је сазвао Народну скупштину на Малу Госпоину, у септембру 1859. године. Низом мера задовољени су захтеви сељака, али је, с друге стране, ојачана кнежева власт којој је потврђен наследни карактер.

Иако Турска није Обреновићима признавала наследно достојанство, кнез Михаило је без сметњи наследио свог оца после његове смрти 27. септембра 1860. године. Владарски програм новог кнеза подразумевао је низ законских реформи и активну спољну политику. Први потез у том правцу означило је сазивање Преображенске скупштине у августу 1861. године. На скупштини донет је низ мера којима је учвршена

кнежева власт: законом о Народној скупштини умањен је значај те институције, јер је било предвиђено да њене чланове убудуће поставља кнез, а њена функција је могла бити само саветодавна; новим законом о Савету овом телу била је одузета свака могућност самосталног вођења политике; Законом о народној војсци била је уведена општа војна обавеза, што је био важан корак у модернизацији државе.

Учвршћивање Михаилове власти стварало је све јачу либерално оријентисану опозицију, на чијем се челу налазила млађа генерација предвођена Владимиром Јовановићем, Алимпијем Васиљевићем и Стојаном Бошковићем. Они су постепено јачали своје политичке захтеве, о чему сведочи и ток преостале две Народне скупштине које су одржане за време друге владавине кнеза Михаила. Великогоспоинска скупштина, одржана 1864. године, била је за нијансу либералнија од Преображенске, јер су на њој тражени закони о слободи штампе и одговорности министара. Михаљска скупштина, одржана је 1867. године, била је доказ мењања расположења јавног мњења, јер је поднет низ законских предлога који је требало да обезбеде ширење унутрашњих слобода. Због значаја наведених скупштина у овој књизи се објављују документи који се односе на изборе народних посланика, који су допринесли бурном политичком животу у Београду.

Најдраматичнији догађај тих година у Београду било је бомбардовање до кога је дошло после повређивања српског дечака на Чукур-чесми 15. јуна 1862. године. Гарашанин је успео на кратко да смири узаврелу ситуацију, али су Турци, неочекивано бомбардовали град са Калемегданске тврђаве 17. јуна. У граду је настала паника, а последице овог догађаја осећале су у граду месецима. Због тога је овом догађају посвећено посебно поглавље у овој књизи, које би требало да ослика атмосферу. Тај догађај био је од изузетног значаја и због тога што га је, као повод, кнез Михаило искористио да би поставио захтев гарантним силама за исељење Турака из Србије. Конференција која је ради решења тог питања организована у Каналици крајем јула 1862. није дала резултате, али је на притисак великих сила, у мају 1867. године, турска војска напустила тврђаве-градове у Србији, чиме је и за Београд окренута нова страна историје.

Уставобранитељски режим током 50-тих година 19. века, поред све очигледније политичке слабости и нестабилности, није био способан ни вољан за одлучније реформе у привреди. Последњих година уставобранитељске владе дошло је до кризе српске трговине. Развитак трговине у Београду је настављен, али не у очекиваном обиму. Упуштање у привлачне, али често веома ризичне трговачке послове, мањег или већег обима, све ширег круга становништва српских градова, уз даљи продор ове делатности ширењем новчане привреде и на доскора самодовољно село, наметнуо је потребу законског регулисања ове области. Трговачки слој постављао је почетком

50-тих захтеве за оснивање и регулисање рада трговачког суда и доношење закона о трговини, али је сам процес трајао готово цело следеће десетлеће.

Уставобранитељски режим донео је 1853. године Закон о стецишном поступку, који је био од велике важности за сређивање унутрашњих односа у трговачком слоју. Једна комисија за израду Трговачког законика, састављена од угледних београдских трговаца, образована је почетком 1851. године, док је закон донет тек у јануару 1860. Неколико месеци раније кнежевим указом устројен је и београдски Трговачки суд, који је формално био „по достојанству (рангу) своме раван осталим окружним судовима”, али је у пракси имао много мање стварног утицаја на сређивање унутрашњих односа у области трговине од очекиваног.

Слободан Јовановић, пишући о уставобранитељској финансијској политици, указао је и на хронични раскорак у расту расхода и прихода, због великог увећавања државне администрације и умножавања броја чиновника, бројних других издатака (грађење телеграфа, отварање рудника, грађање државних зграда, гушење честих буна, бакшиша турским чиновницима, опремања војске и набавка наоружања у току Кримског рата итд.). Приходи су се сводили на данак (главница, чиновнички и бећарски данак и харач) и приходи од ђумрука. Државна каса је 1850, 1853, 1854 и 1857. године била суочена са дефицитом. Закон о буџету донет је тек 1858. године и њиме је утврђен начин доношења општег буџета који обухвата све приходе и расходе. Уставобранитељска влада није се усуђивала да дира у постојећи порески систем, пре свега из политичких разлога, а стање финансија настојала је да поправи увећањем извозних царина и повећањем разних такси. Београд, као најснажније и најмногљудније привредно средиште, био је – са својом трговином, занатском производњом, приходима од ђумрука, бројем пореских обвезника – и највећи извор за попуњавање државне касе, а на његовом примеру огледали су се и сви недостаци рудиментарног финансијског система.

До неуспеле промене пореског система и равномернијег распоређивања наме-та на све слојеве становништва дошло је на почетку друге владе кнеза Михаила Обреновића 1861. године, увођењем прогресивног система са порезима на имање и пореза на приход од радње, уз поделу на шест пореских разреда и једну изванредну категорију. Нови порески закон (остао на важности до 1884) донет је 1864. године. Задржана је главница (подигнута на 6 талира годишње), уз правичнији систем разрезавања пореза и поделе на лични порез од три талира, који су плаћали сви обвезници и порез „по имућности”, који су плаћали власници знатнијих имања или радњи. У Београду је овим законом био уведен годишњи максимални порез у висини од 60 динара, док су плаћања пореза била ослобођена лица без имања и неспособна да привређују. Општина је вршила разрезавање пореза и дуговала држави како лични, тако и порез по имућности, водећи рачуна да сиромашнији носе мање оптерећење, под условом да на сваку пореску главу дође по шест талира годишње. Финансије Општине

београдске у току овог периода неминовно су биле у сличним невољама са којима су се носиле државне финансије, о чему убедљиво говоре извештаји о дуговањима, приходима и расходима, те покушаји да се варошка каса доведе у ред.

Без концентрације капитала и законског регулисања односа у трговини није било могуће улазити у озбиљније привредне подухвате, као што је развијање домаће индустрије, снажење извоза, инвестирање у друге области привреде. Тога су били свесни припадници привредно најснажнијег, трговачког слоја, погођени кризом у трговини. Београдски трговци, на својој скупштини 1856. године, изабрали су „Одбор за побољшање трговине у Србији”, који је требало да ради на изради предлога за побољшање услова трговине, односа унутар трговачког еснафа, посебно регулисању спорова, питању меница и банкротства, да покрене оснивање трговачке коморе и Народне банке. Један предлог о „Радиности и трговини целог Отечества Србског уопште” предат је 1859. Светоандрејској скупштини.

Од 1852. почело раздвајање трговине одређеним врстама роба на београдским пијацама, које су одлукама варошких власти осниване у различитим деловима града (сточна пијаца код Батал џамије, Велика, Мала, Савамалска пијаца, Бит Пазар). Ипак, снабдевање становништва престонице, посебно пољопривредним производима, било је често несигурно и незадовољавајуће, пре свега због лоших веза са залеђем. Несташице су покриване увозом из Земуна. Докумената Управе града и даље дају пуно доказа о настојањима градских власти да се стане на пут кварењу робе (посебно хлеба), закидању на мери, да се сузбију прекупци, колико-толико држе под контролом цене основних прехранбених производа. Београд је тек 1861. добио свој панађур.

Трговина у Београду била је оптерећена посебним царинским наметима за увезену робу, као и обавезном кантарином и калдрмином (1859. ова последња такса износила је 60 пара чаршијских за сву робу која је лађама стизала у Београд из унутрашњости). Спискови еспапа показују да је значајно порастао избор различитих, посебно увезених роба на београдским тржаницама и у дућанима, али је уочљива снажна конкуренција страних трговаца, који су на српско тржиште испоручивали све веће количине квалитетнијих и јефтинијих индустријских производа. Београдски трговци су и даље настојали да од власти изнуде даље ограничавање рада домаћих јеврејских трговаца.

У Београду је 1867. године било 1 541 дућана и 199 механа. Посебно профитабилна била је трговина дуваном, што је довело до отварања великог броја дуванцијских радњи, а београдски трговци бавили су се и посредничком трговином египатским дуваном, који је великим караванима у првој половини 50-тих година стизао из Турске. Кнежев монопол на со замењен је 1864. године државним, а уведен је и монопол на дуван. О шверцу дувана и остале монополске робе, с обе стране српско-аустројске границе, има доста трагова у документима Управе вароши Београда. Власти су,

такође, настојале да у самој вароши сузбију нелегалну трговину, у коју је спадало и торбарeње.

Настављено је одумирање старих оријенталних заната под све снажнијим продором технолошки модернијих европских, уз веома уочљиво присуство занатлија-страних поданика, који су се досељавали у Србију или су, као што је случај са земунским занатлијама, на дуже или краће време долазили да раде „на парче” и „на црно” у Београд, што је доводило до честих сукоба и протеста домаћих еснафа. Структура еснафске организације наставила је да се окоштава, даље се затварајући за нове чланове, уз поштравање услова за полагање мајсторског испита и захтеве властима да се очува њен привилегован положај. Власти су, у главном без неког посебног успеха, покушавале да положај еснафа појачају њиховим укрупњавањем.

Предлог за оснивање „Штедионог друштва у Београду” дао је 1866. године успешни и предузимљиви Јован Кумануди, кога је изненадна смрт спречила да ову замисао оствари². Настављена је пракса задуживања код богатих представника трговачког и занатлијског слоја њихових мање успешних чланова уз зеленашке камате, док су све значајну улогу у кредититрању имале позајмице из државе касе³. Тако је 1862. године издато зајмова од преко милион дуката, уз камату од просечно 9,3%. Једна од честих појава (која је била у супротности са Еснафском уредбом) биле су позајмице из еснафских каса, уз давање покрића непокретностима, робом, хартијама од вредности. Године 1862, донет је Закон о оснивању Управе фондова, којим је уређено обједињавање свих фондова (Школски, Удовички итд.), депозитног судског фонда и средстава приватних лица која су била у могућности да дају под интерес од 500 до 500 000 гроша. Чиновницима је посебним прописима било забрањено бављење трговином и давање новца под интерес.

Све чешћа појава, која је пратила социјално раслојавање, била је немогућност да се дугови отплате, што је доводило до пропасти ситних трговаца и занатлија и распродаје њихове имовине „на добош”.

Педесете и шездесете године обележене су и све живљим развојем комуникација, посебно речне пловидбе Дунавом и Савом. Београдски трговци су после Париског мира и гаранција великих сила о режиму слободне пловидбе Дунавом полагали наде у брзи развој српске трговине, али су могућности за тако озбиљан подухват биле веома ограничене. Нешто је учињено на проширивању пристаништа на Сави и Дунаву, изградњи складишта за со и жито, али је то било далеко од онога што су пружале конкурентске луке, посебно оне у Влашкој, за које београдска пристаништа нису била озбиљна конкуренција. Развитак речног саобраћаја довео је и до смањења улоге Београда и београдске царине у транзитној трговини Аустрије и Турске.

² Кумануди је понудио да набави почетни капитал од 100 000 форинти. Интерес за оснивање Српске народне банке показао је и чувани банкар барон Сина; Историја Београда, 2, 394. Јован Кумануди је био и покретач Трговачких новина, 1861. године, који је убрзо постао неформално гласило српских либерала; Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, БИГЗ-Југославијапублик-СКЗ, 1990, 386

³ Исто, 18, 19

Упућивање позива за упис акција за оснивање домаћег паробродарског друштва 1850, неуспели покушај Јована Куманудија да организује своје паробродарско друштво, краткотрајно деловање Српско-француског бродарског друштва (1860-1861) и преузимање концесије од стране британског друштва, коначно су довели до куповине првог српског пароброда, „Делиграда” са 8 шлепова, те делимичног ослобађања од потпуне зависност од страних паробродарских компанија.

Београд је 50-тих и 60-тих година добио и своја прва скромна индустријска постројења. Године 1850. основан је „Велики књажевски млин”, 1851. раде Велика и Мала пивара, а 1865. у Прокопу је основан парни млин чешког мајстора Вшетечке. У Топчидеру је 1852. подигнута ткачница чоје која је радила до 1858, а четири године касније дата је у закуп Јозефу Штајнкелеру, да би поново престала са производњом 1864. Један од озбиљних узрока, уз недостатак капитала и општу неразвијеност привреде, за слаб индустријски развој Кнежевине, била је близина и велики утицај аустријске индустрије, која је својим индустријским производима могла да угуши сваку домаћу производњу. Ипак, Србија је и даље била привлачна за усељенике-предузимаче. Игњат Вајферт је 1865. постао закупац Кнежеве пиваре, а досељеник из Чешке Игњат Бајлони 1861. године почео је своје прве послове у Београду.

Почетком 60-тих година вршене су поправке и проширивање прилазних ко-пнених путева, посебно Цариградског друма, а од 1856. јављају се се и први пројекти за изградњу железнице и повезивање Србије са европским железничким системом. Ако је до остварења овог плана требало чекати следеће три деценије, увођење телеграфа, једне револуционарне техничке иновације, ишло је готово истим темпом као и у много развијенијим европским државама; 1854. године успостављена је телеграфска веза Београда и Алексинца, 1855. донет је Закон о телеграфу, а од 1862. успостављене су везе са суседним телеграфским системима Аустрије (1862), дунавских кнежевина (1863) и Турске (1864).

У много чему што је било саставни део културног живота у „главној вароши” Србије, средином 19. века европски дух још увек није предњачио, али се увелико препознавао и осећао. Београд је педесетих, а нарочито шездестих година 19. века био град чија је европска перспектива била сасвим извесна, између осталог захваљујући и продору разноврсних квалитетних културних садржаја у његову свакодневицу. Друштвену основу за другачије погледе и нове идеје како да се уреди и унапреди живот у престоници сачињавало је тада већ издиференцирано београдско грађанство. На местима са којих се управљало јавним пословима налазио се велики број школованих људи, међу стручњацима у разним областима било је странаца више него икада раније, који су се својим знањем и искуством укључивали у преображај српског друштва, а материјалне претпоставке су захваљујући извесном привредном замаху и имовинском

раслојавању постале богатије. Појединци су за град могли да ураде доста тога за шта држава, водећи рачуна о целини, није имала могућности.

Од окупљања око идеје оснивања сталног позоришта и изградње позоришне зграде, преко напора да се град плански регулише и уређује на европским узорима, до амбиције појединаца да о свом трошку организују, рецимо, школу цртања или школу модерних игара – све је говорило о подстицајима који су у културу једне средине, каква је била београдска, уносили битне и далекосежне новине. У граду је из године у годину било све више нових људи, са њима и нових идеја, које су некада долазиле од самих власти а некада од образованих или богатих грађана ван власти. Оно што је карактеристично је то да су се те идеје најчешће поклапале и сусретале на нечему што је било саставни део унапређења нивоа културе живљења или културе у ужем смислу речи.

Школа и школовање потомства, а са тим и просвећивање, били су свакако међу најважнијим упоришним тачкама европског Београда у настајању. Тако је, на пример, увођењу ванредне катедре за немачки језик на Лицеју ишла у сусрет жеља грађанина Сојара да отвори приватну школу на француском језику. И једна и друга чињеница говоре о томе да је у Београду било довољно заинтересованих за учење страних језика, односно о глади једног дела средине за знањем, а са тим и о свести појединих родитеља да децу треба озбиљно припремати за живот. Наука је добијала на значају и све већом практичном примени, као што је од 1859. године године била створена могућност хемијских анализа оснивањем хемијске лабораторије на Лицеју и њеним опремањем свим неопходним инструментима.

Са школом и науком ишло је и просвећивање путем штампе. Више и смелије схватан је значај писане речи у државним и националним пословима, као и у указивању на друштвену, културну и просветну мисију књиге и штампе у народу. Свест о томе да је штампа „загосподарила” светом, да се под њеним утицајем формирају културни и друштвени укуси великог броја људи, распростирала се и Београдом, несумњиво под утицајем све већег броја новина које су читане, односно које су сасвим сигурно утицале на духовне и политичке прилике. Развој штампе је људе који знају да читају преобразио у људе који читају, донео преокрет у њиховом мишљењу, говору, понашању. Познавање слова и значај информације коју је штампа нудила, а до које се могло доћи читањем, незауостављиво су постајали привилегија. Скроман фонд речи којим се располагало, недовољну или никакву обавештеност о много чему што се догађало у вароши, ван вароши и у свету, почели су убрзано да смењују богатији речник, упознатост са многим догађајима из прошлости и садашњости, усвајање низа политичких, образовних и научних обавештења. Штампа је нудила сплет информација, од којих су бројне имале општекултурну и општеобразовну, а поједине и практичну вредност. Унела је живот у свакодневни живот и кафанске разговоре и постала обележје грађанског живота, чиме се становник града, односно читалац штампе, пресудно одвајао од становника села и неписменог становника града. Распричаност о ономе што се прочитало, на

основу тога сазнало, претпостављало, назирало, веровало или сумњало пробудила је интересовање, подстакла на питања и одговоре, на изјашњавање о разним дилемама. Утицала је и на односе међу људима, а понекад била и разлог спорова који су због објављених увреда на нечији рачун завршавали на суду, о чему сведочи изванредан један број докумената Управе града Београда.

Путем штампе, али и посредством позоришних представа комуницирало се са неким непознатим, далеким или прошлим светом. Мада је педесетих година наступила празнина у позоришном животу Београда, не би се могло рећи да је то било изгубљено време јер је текао рад на постављању темеља за оснивање сталног позоришта. Веома шаролика по репертоару, позоришна култура је шездесетих година почела све више да добија на значају. Томе су допринеле учестале представе домаћих и страних позоришних дружина. Глад за позориштем је била толика да су се становници Дорћола, иначе ђаци Велике школе и калфе терзијског заната, удружили да оснују позориште за свој део града. О интересовању за позориште – омиљено место Београђана тих година – сведоче и документа која говоре о потреби одржавања реда током представа, затим о различитим ценама за места у позоришту, као и подаци о великом броју посетилаца. Поред позоришних представа које су по својим темама и квалитету биле веома шаролике (од „Сеобе Срба” и представа „драматичног стила” на немачком језику, до „забавног театра” и до лаких комада за забаву и увесељавање грађана у извођењу „комендијаша” из Осијека), велико интересовање владало је и за све оно што су по садржају и карактеру биле представе за народ. Оне су београдско грађанство, такође, уводиле у својеврсну комуникацију са другим народима, културама, земљама, па и егзотичним крајевима. Гостовање циркуса „Сури” из Пеште, „извођење артистичких вештина”, „свирање на верглу уз играње мајмуна”, „показивање ретких примерака европских змија”, „приказивање београдској публици пет афричких лавова”, излагање фигура знаменитих људи од воска – било је нешто што је каснијих деценија становницима Београда могло да изгледа тривијално, али је шездесетих година то било нешто што је узбуђивало, заустављало дах или уз машту одводило у далеке делове планете.

И музички живот био је веома разнолик. У документима Управе града Београда налазе се подаци о „свирачима”, музикантима”, „свирачким бандама”, али и о одобрењу власти да се организује настава музике, о гостовању „капелмајстора”, „арфонисткиња”, концерту Миле Задробилкове или о извођењу Офенбахових оперета. Дobar пријем на који су пред београдском публиком наилазили страни извођачи музичких садржаја и позоришних представа, из године у годину доводили су у Београд све више појединаца и група из других европских градова – Пеште, Беча, Берлина, Парме, Пожуна, Москве...

Ако је нешто у Београду било у великом заостатку, онда је то била здравствена култура. Она се најспорије мењала. Упркос настојањима да се унапреди (установљавање душевне болнице „Дома сумасишавши”, набавка инвентара за варошку болницу,

сакупљање прилога за шпитаљски фонд) стање у болницама је, по опису из појединих извештаја било поражавајуће за град који је већ подоста тога имао европског. Да на том пољу ни власт није много радила сведочи чињеница да су се лекари једва издржавали од своје плате, да деценијама надрилекарство није могло бити искорењено и да је упркос напретку медицине у погледу здравствене културе толерисан живот одређен дубоко укореним навикама. Власти су енергичније реаговале само у случајевима епидемија (појава колере, превенција великих богиња, говеђа куга у околним земљама). Учестале наредбе о одржавању чистоће у кафанама, пекарама и бакалницама, о калаисању бакарног посуђа, о забрани продаје незрелог воћа говоре да култура исхране није била на завидном нивоу, а да је власт била одлучнија само у конкретним случајевима, када се радило о угрожености здравља (случајеви продаје поквареног хлеба, мешања брашна са пасуљем и песком, мешање ракије са шпиритусом...).

Живети у Београду почетком друге половине 19. века значило је и, на овај или онај начин, бити укључен у процес урбанизације. Грађани су, сходно својим појединачним назорима, интересима, навикама и култури живљења, пре свега становања, али и под притиском власти, учествовали у решавању појединих проблема, које су добрим делом и сами стварали својом небригом за чистоћу, непланским трошењем оскудних количина воде, избегавањем новчаних обавеза за калдрмисање улица, држања објеката у трошном стању, самовласним заузимањем плацева... Интереси грађана, али и појединих институција, да град буде лепши и уређенији бледели су пред сазнањем да за заједнички напредак треба платити, о чему сведочи подугачак списак неплатиша калдрмине. Остао је сачуван документ о одбијању Турака да учествују у плаћању трошкова постављања калдрме „од Стамбол капије до пијаце”, уз објашњење Османпаше да се могу и „постојавшом калдрмом служити”, што је за Србе био и наговештај жељеног скорог одласка Турака из Београда. Само неку годину раније Управитељство вароши Београда обраћало се Попечитељству унутрашњих дела с молбом да поради да турска власт одустане од грађења дућана поред Стамбол капије.

Власт се, са друге стране, исцрпљивала на решавању редовних свакодневних проблема, највише са недостатком воде. Београд је, по једном извештају рађеном ради реконструкције водовода, располагао са 35 извора, од којих је мање од половине било у функцији снабдевања града водом, те са једанаест чесама, од којих су поједине често биле неисправне. Власт је настављала и са калдрмисањем улица, бринула се о чишћењу канала, настојала да наредбама, објавама и извештајима упозори да ће бити санкционисано свако кажњиво дело у погледу немара према заједничким добрима, трудила се да у граду буде више зеленила... Више докумената говори о сађењу дрвећа у појединим деловима града (кестенова у Теразијској улици, јабланова на Топчидеру, багрема на Цариградском друму код Батал-цамије, јабланова, багремова и топола у Абацијској чаршији).

У граду је много тога, ипак, било другачије него у претходном раздобљу. Постављање још једног варошког инжењера сведочи о нагомиланим пословима у

граду. Осветљавање вароши са 60 фењера на простору који је захватао око 400 кућа, регулисање колског саобраћаја, увођење пешачке зоне, као и једна молба грађана да се њиховој улици промени назив „Циганска мала” будући да тај назив потиче из времена када је то била преиферија Београда и да су се променили станари – говоре о врло битним променама у урбаној култури Београда шездесетих година, али и о попримању нечег од онога што је постојало у европским градовима.

У урбанизацији Београда, у раздобљу од средине 19. века до одласка Турака 1867. године, започињани су и озбиљни велики послови, који је требало суштински да измене наслеђену урбану структуру. Попис непокретних државних добара, са описом стања зграда и бројем просторија, између осталог говори и о потреби стицања увида у стање објеката у Београду. Испитивање квалитета стамбених и пословних објеката у граду и давање рока од тридесет дана власницима трошних зграда да их поруше, категоризација плацева по њиховој вредности, идеја о измештању читавих делова града („ковачке чаршије”) и свих оних заната који „послују с ватром” на друге локације, припреме за премеравање „целог Београда” и уговарање градитељских послова (изградња болнице, позоришта, насыпање земљишта пред Стамбол-капијом – местом где „непрестано множина света пролази”) утирала су пут историјском урбанистичком подухвату који је наредних година предузео инжењер Емилијан Јосимовић. Трогодишње премеравање Београда и израда плана реконструкције завршени су у години када је последњи турски војник напустио Београд (1867).

У нераскидивој вези са урбанизацијом је и осећање да време има вредност. Послови које је становник Београда свакодневно обављао нису трпели „дангубу”, тражили су тачност и искључивали кашњење. Отуда се све већа пажња посвећивала регулисању радног времена кафана и бакалница, времену одржавања литургије у „постојеће две цркве”, увођењу дежурства за чиновнике празничним данима, као и усклађивању јавних сатова (на торњу Саборне цркве, Великој школи и Кнежевом конаку). Часовник, као персонификација умножавања послова и међусобних комуникација становника Београда, све више је добијао на значају, наговештавао је другачији начин живота и уводио Београд у раздобље у којем је више било незамисливо време мерити по добу дана. Са временом и убрзањем свакодневних обавеза долазиле су и комуникације које су биле омогућене увођењем „Телеграфическог закона”, постављањем телеграфских стубова на Топчидеру, као и увођењем поштанских сандучића на свим важнијим местима у граду и штампањем првих поштанских марака у Србији. Телеграфска веза са иностранством најпре је успостављена између Београда и Земуна, односно између Србије и Аустрије, а једну деценију пре одласка Турака из Београда и са Турском.

■
Опште друштвене промене, којима је Србија била изложена још од тридесетих година, неминовно су се одражавале на ритам свакодневног живота у граду, који се, примера ради, почетком шездесетих година одвијао, у нешто више од 3 000 домова

(1862. год. – 3 085; 1863. год. – 3 197), у којима је живело 15 073 становника престонице. Колико је ритам живота у престолном граду добијао на убрзању сликовито показује чињеница да се за двадесетак година средином деветнаестог века број домова у граду, у односу на нпр. 1846. годину (1 714), готово удвостручио, док се за тридесет година, у односу на 1834. годину (769), повећао за више од четири пута.

Документа Управе града Београда показују да се убрзани ритам свакодневице одвијао и у више од 1 500 дућана (1862. год. – 1 539; а 1863. год. – 1 578) и око 300 механа и кафана (1862. год. – 290; а 1863. год. – 307). Дакле, у граду у којем је један дућан долазио на 2 дома а 1 механа на 10 кућа (или приближно на 50 становника), једна школа – којих је у то доба било 26 (1862), односно 27 (1863) – у просеку на 118 домова. У граду са 2-3 зидане цркве и педесетак зиданих владиних зграда, децу је подучавало двадесетак учитеља и „учитељки” и двадесетак свештеника осам калуђера бринуло се о духовним потребама становништва, а око 300 чиновника о функционисању града и државе. Београд је тих деценија био не само престони већ и гранични град, преко којег је у Србију 1862. „добегло” 184, а 1863. године 471 лица, али и град у којем се крађа у просеку догађала на свака 2-3 дана (1862 – 152; а 1863 – 179). У то доба најнесигурнији квартал за живот био је Теразијски, ако се такав закључак може извести на основу броја крађа и пожара у граду (60% свих крађа и 60% свих пожара), а најопаснији Врачарски квартал, у којем се догодило више 50% од иначе малог броја регистрованих убистава у граду (1863 – 4 од укупно 7 убистава).

Власти су се трудиле, колико је то било у њиховој моћи, да утичу да се Београд макар мало приближи европским узорима и удаљи од оријенталног наслеђа. Стога су се нарочито старале да јавни ред у граду буде усклађен са нормама живота у европским престоницама. Као и у претходном периоду, упорно су покушавале, да одвикну становнике од навике да пуцају из ватреног оружја и пале ватре за Божић, Ускрс и друге верске и државне празнике или за време народних светковина, попут бербе грозђа, а доследно су кажњавали кретање ноћу по граду без фењера (тог својеврсног градског осветљења оног времена). Такође су се старале да спрече скитање по улицама и строго су надзирале и забрањивале покушаје прошења – што је, иначе, представљало један од друштвено прихватљивих начина прикупљања новца, нпр. за лечење. За период педесетих и шездесетих година карактеристично је да су се власти суочавале и са неким новим појавама, попут ширења сујеверја међу народом („бацање карата и врачање”) по околним селима (Вишњица), које су најчешће покушавале да реше рестриктивним средствима. У том погледу цивилне власти деловале су координирано са духовним, са Конзисторијом, уосталом као и у случају регулисања породичних односа, што сведочи да су у то време духовне власти имале важну друштвену функцију, пошто су обављале низ важних административних послова везаних за свакодневицу и питања интимног живота појединца.

У граду у којем је постојао велики број механа, власт се старала да сузбије негативне појаве везане за њихов рад и на тај начин контролише и регулише понашање становништва. О томе сведочи наредба механцијама да не дозволе да ученици посећују кафане – због учесталих нереда, картања, пијанчења, блудничења – усмерена на борбу против разврата и неморалног понашања, а затим и наређење родитељима, таторима и мајсторима да се морају старати да се деца не одају крађи и лутању (тј. разврату и неморалном понашању). На чињеницу да су механе, ноћни живот и кафанска забава постали уочљив друштвени проблем указује и иницијатива за увођење надзора ноћног рада кафана („због буке и неморала”). Повећану друштвену пажњу која је посвећивана очувању јавног реда, поготово када је реч о суочавању са проблемом проституције, показује случај једног од власника београдских механа, који је био принуђен да од власти званично затражи дозволу да у кући може држати служавку, оправдавајући се, веома отворено, да се у његовом случају не ради о прикривеној проституцији већ о стварној потреби за особом која ће му одржавати кућу. Неколико нових појава, које су показивале да власти улажу напор да заштите јавни ред, указују на општу друштвену модернизацију и тежњу да се градска свакодневица еманципује у односу на оријентално наслеђе. То се, пре свега, односи на честе притужбе и кажњавање појединаца због увреда на јавном месту, или пак на кажњавање преступника који је кидао цвеће у тек отвореном парку – за шта је санкција била 4 дана затвора. Тај догађај је, са становишта друштвене модернизације, још интересантнији јер показује да је код власти сазрело схватање да су паркови и градски дрвореди – које је од педесетих година, са пуно преданости и успеха, у урбанизам и свакодневицу Београђана уводио професор Лицеја Атанасије Николић – заправо европско огледало града.

Празновање, тј. обележавање традиција, имало је и у овом периоду јасно изражену политичку позадину, почев од забране прославе 12. децембра 1860, преко прославе св. Андреја Првозваног (30. новембра), до обележавања хиљадугодишњице словенских просветитеља Ђирила и Методија (1863) и, посебно, прославе „Педесет година српске слободе”, тј. педесетогодишњице Другог српског устанка (1865). У свакодневицу становника Београда прославе су уносиле низ карактеристичних детаља – пуцање из прангија, испаливање почасних плотуна и свечане парада – које је требало да у већој или мањој мери истакну атрибуте државности, али и елемената који су преко истицања свечарског, заправо задирали у сферу друштвеног и приватног, попут затварања продавница у време државних и верских празника (нпр. Врбице), или вечерњег осветљавања града.

Када је реч о слободном времену становника Београда тих година, може се уочити, у мери у којој то осветљавају документа Управе града, да су хазардне игре, попут картања све ређе улазиле у сферу интересовања власти, да се знатно мање пажње посвећивало организовању лутрије (сем у случајевима када се радило о појави фалсификовања лозова), што свакако не значи да су те појаве ишчезле из

свакодневице Београђана. Због тога је, међутим, више него уочљиво да је у то време, у много већој мери но што је то био случај у претходном периоду, организација балова привлачила пажњу власти, које су у тој сфери уводиле чвршћу административну контролу. Повећано интересовање може се објаснити чињеницом да су приходи од таксе за организовање балова заправо коришћени за попуњавање различитих државних и градских фондова (болничког, школског, удовичког...). Но, захваљујући повећаном интересу власти, данас можемо сагледати како је био организован један сегмент слободног времена варошког становништва средином седме деценије 19. века. Балови су били организовани углавном у време великих државних и верских празника, а готово све градске механције које су „држале до себе”, попут Игњата Бајлонија, Ђорђа Наумовића или Љубомира Голубовића, старале су се да их одрже. Тако је 1866. године властима била пријављена организација 58 балова, а наредне, 1867, већ је било одржано 108 балова. Документа Управе града омогућавају нам и да сазнамо да су Београђани тога доба, међу тадашњих тристотинак градских кафана и механа, могли да се окрепе, угосте или забаве, у на пример механама код „Црвене лампе”, код „Златног Ангела”, код „Буренцета”, „Два бела голуба”, у „Сушића кафани” и „Тоскића кафани”, код „Велике пиваре” и код „Мале пиваре”, која је касније преименована у кафану „Хамбург”, затим у кафани „Ајдук Вељко”, код „Баштованке”, у „19 басемака”, „Илици”, кафани „Бајлони”...

У другој половини 50-их и првој половини 60-их година, власти су велику пажњу посветиле прецизнијем евидентирању преступа у престоници, тако да су добијали недељне, петнаестодневне и месечне извештаје. У тим редовним извештајима, који су достављани Управи града из свих квартова, извештавало се о: насиљу, нападима, отимачинама, крађама, смртима, пожарима, али и о кретању становништва без личних исправа, доласку странаца у квартал, немирима, пребезима из Хабзбуршке монархије и Турске... Ти извештаји су данас драгоцен извор на основу кога се може видети да је највећи број затвореника у Београду био осуђен због крађа, али и да је било оних који су се у затвору нашли због превара, скитања, бекства од мајстора, дугова, проституције, неуредног обављања дужности, увреде на јавном месту, туча, „псовања” кнеза, свађа... Ти документи нам дозвољавају и да сагледамо социјални састав прекршилаца, којих је било из готово свих социјалних слојева: скитница, слуга, пиљара, матроза, бакала, адвоката, екмекција, ашчија, надничара, терзија, воденичара, жандарма, земљоделца, практиканата, шпекуланата, магација, дуванција, начелника... А крало се тих година много шта. У нарочито карактеристичне крађе спадају, свакако, крађа три сребрне кашике из куће Вука Стефановића Караџића, као и крађа фотографских образаца испред фотографске радње.

Крађе, туче, „псовање” кнеза, преваре, скитања, бекства од мајстора, дугови и други видови маргиналног понашања, који су били кажњиви по тадашњим законима и друштвеним нормама, изазивали су забринутост и реакцију власти. Но, маргинално

понашање које је задавало нарочито много брига властима у Београду тих година била је проституција. Проституција је изазивала и друштвену реакцију и почела је да прави све више здравствених и законских проблема. Становништво се жалило на неморално понашање појединих проститутки, уз захтеве „да се удаље из наше околине”, као и на појављивање проститутки на јавним местима (примера ради, приликом одласка на редовне медицинске прегледе). Посебан проблем представљало је лечење проститутки заражених венеричним болестима (и лечење корисника њихових услуга). Лекари градске болнице жалили су се властима да трошкови лечења ових група становништва, пошто се махом радило „о сиротињи немајући нигди ништа”, углавном падају на терет фонда болнице. Да се радило о тешко искорењивом феномену, показује и случај кафеције Димитрија Миловановића, који је у више наврата 1865. и 1866. године био кажњаван због организовања проституције, да би му на крају било забрањено да се бави својим послом. До које је мере проституција била раширена можда најсликовитије показује чињеница да је „продирала” чак и у оне сфере обичајних и традиционалних норми понашања које су у патријархалном српском друштву тога времена сматране ненарушивим и „светим”. О томе сведочи случај лажног посестримства, заправо „прикривене проституције”, откривен 1865. године, који је изазвао оштру реакцију и духовних и цивилних власти. Због тога су се власти трудиле да евидентирају проститутке по квартовима (нпр. 1861. године). Ослањајући се на законодавство тога доба, власти су се са проституцијом бориле рестриктивним средствима. Тако је сама проституција кажњавана, по чл. 365 параграф 6 „Криминалног законика”, телесно (са 25 удараца камџијом), а у поновљеном случају са 10 до 30 дана затвора. Стране држављанке ухваћене у проституцији, по чл. 342 параграф 1 „Криминалног законика”, додатно су кажњаване прогоном у земљу у којој су рођене.

Сфера приватности и породичних односа изазивала је тих година, као и у претходном периоду, повишено интересовање власти. Регулисањем породичних односа и даље су се подједнако бавиле цивилне и духовне власти, а круг проблема са којима су се суочавале стално се ширио. Тако је једна од основних активности власти и даље била усмерена ка принудном враћању одбеглих жена њиховим мужевима (уколико су самовољно напустиле кућу). Међутим, ових година био је уочљив и низ нових тенденција, које су настале као последица наглог повећања становништва у граду, али и у одређеној мери и опште политичке модернизације и еманципације у духу са европским стандардима тога доба, која се преламала на нивоу свакодневице и на нивоу породичних односа. Тако је још 1855. године донета законска регулатива за утврђивање очинства, затим се 1860. појављује једна од првих молби да власти дозволе ванбрачну заједницу (која је, истина, одбијена), а почетком шездесетих се све чешће појављују молбе жена или деце да се мужеви (очеви) прогласе за „распикуће”, што је повлачило за собом одузимање права на располагање имовином у корист брачног друга или деце, честе су одлуке о поштовању обавезе за давање алиментације разведеној супрузи, као

и појава предбрачних уговора којима се регулишу имовински односи супружника. Све то указује на повећану демократизацију породичних односа и остваривање већих права жена и деце. Но, да је и поред тога притисак традиционалног, патријархалног друштва био још увек веома изражен показује и случај жене Стефана Стефановића Тенке, једног од најпознатијих политичких првака тога времена, чије је тражење да добије развод (мотивисано жељом да изазове већу пажњу супруга) завршено тиме што је проглашена умно оболелом. О повишеној бризи власти за породичне односе сведоче и решења о старању општине о сирочади (и деци оболелих родитеља).

Проблеми који су у феноменолошком погледу били везани за антрополошки последњу фазу у животу појединца – за смрт – углавном су били идентични као и у претходним периодима. Но, документа Управе града омогућавају нам да и у овом сегменту свакодневног интимног живота Београђана уочимо неке специфичности. То се, пре свега, односи на специфичан однос власти према феномену самоубиства. Познато је да је у то доба самоубиство сматрано друштвено неприхватљивим (пре свега због односа вере и цркве према том чину, као и због улоге цркве у друштвеном животу уопште), али међу документима УГБ сачуван је и један предмет који недвосмислено показује да је неуспешан покушај самоубиства подлегао чак и кривичном гоњењу, тј. да се самоубиство сматрало не само друштвено неприхватљивим већ и кривично кажњив чин (казна до 12 дана затвора). То на специфичан начин допуњује представу о сучељавању Истока и Запада, традиционалног и модерног друштва, које се налазило у зачетку – сучељавања које је обележило епоху владавине кнеза Михаила Обреновића.

*Предраг Ј. Марковић
Дубравка Стојановић
Милан Ристовић
Мирослав Перишић
Мирослав Јовановић*